

крб. Однак заходи, профінансовані Генеральним секретаріатом, не були здійснені, оскільки 15 січня 1918 р. в Одесі почалися бої, які закінчилися відступом українських військ. Полковник Поплавок (за спогадами очевидців) перейшов на бік більшовиків [14, 128].

На першому етапі війни УНР з радянською Росією (грудень 1917 – січень 1918 рр.) формування Вільного козацтва взяли участь у боротьбі з більшовицькими частинами у Києві, Харкові, Бахмачі, Конотопі, Кременчуці, Рівному, Катеринославі, Єлизаветграді, Олександрівську, Павлограді, Кривому Розі. Втім, незважаючи на героїзм, проявлений як вільними козаками, так і вояками інших українських підрозділів, війська Центральної Ради не продемонстрували у боротьбі із заколотниками достатнього рівня бойових здібностей і бої завершались поразкою. Вільні козаки були слабко підготовлені до бойових сутичок, діяли не узгоджено, розрізнено і непрофесійно.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що, беручи до уваги цілком нові підходи до використання вільнокозацького руху (переведення їх у повне державне підпорядкування та забезпечення), які було визначено в проекті Реєстрового Вільного козацтва, варто було б сподіватися, що втілення його в життя могло мати суттєві якісні наслідки. Проте, урядові рішення були запізненими і проект залишився лише на папері. Причини поразок вільнокозацьких формувань під час війни та невдач вільнокозацького руху в цілому залишаються дискусійними та потребують подальшого вивчення.

1. Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 рр. – Біла Церква, 1923.
2. Борис Р. Вільне козацтво. Ідея узброєного народу в 1917 р. в Україні. – Л., 1934.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007.
4. Жук А. Вільне козацтво // Український скиталець. – 1923. – Ч. 1.
5. Бондаренко В.Г. Історія новітніх запорожців: вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.). – Запоріжжя, 2010.
6. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010.
7. Українська Центральна Рада: Док. і мат.: у 2 т. / Ред. кол.: В. Смолий та ін. – К., 1996. – Т. 1.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВОУ), ф. 1076, оп. 1, спр. 1а.
9. ЦДАВОУ, ф. 811, оп. 1, спр. 1.
10. ЦДАВОУ, ф. 3293, оп. 1, спр. 1.
11. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007.
12. Химиця Н. Вільне козацтво у загальнонаціональній боротьбі за відновлення української державності періоду Центральної Ради // Проблеми гуманітарних наук: Зб. наук. пр. – Дрогобич, 2010. – Вип. 26.
13. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.; Л., 1996.
14. Гришко Г. 1917 рік в Одесі (Спомини з часів визвольних змагань) // Розбудова нації. – 1930. – № 5–6.

Avkhutska S. Register Free Cossacks Participation in war against bolshevist Russia (the December of the 1917th – January of the 1918th). In the article are presented the Free Cossacks participation in the military-political conflict between the Ukrainian Central Rada and Bolshevik Russia in the December of the 1917th – January of the 1918th. It is found out, that at the first stage of the war the volunteer freecossack forming protected important railway junctions and participated in the liquidation of revolts against the Ukrainian government in cities. Despite the ratification of the Register Free Cossacks creation project, governmental decisions about the effective use of the Cossacks potential for defence the state system of Ukraine were belated. **Key words:** Register Free Cossacks, Ukrainian National Republic, volunteer military formation, the Charter of the Free Cossacks.

С. М. Труш

БОРТЬБА НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ З ЕКОНОМІЧНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В 1919–1922 рр. (На матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії)

У статті аналізується проблема боротьби органів ЧК з економічною злочинністю. Встановлено, що, незважаючи на позитивні наслідки оздоровлення економіки, репресивна складова, з метою прихованого пограбування населення, переважала.

Ключові слова: Надзвичайна комісія, економічна злочинність, спекуляція, репресії.

Проблема боротьби Надзвичайної комісії з економічною злочинністю є актуальною, з огляду на важливість цього напрямку в діяльності сучасних органів державної безпеки, оскільки боротьба з корупцією визначена як пріоритетна. Тут доцільно говорити і про можливість використання позитивного досвіду, ефективних методів, тактики. Хоча необхідно пам'ятати про специфіку розуміння більшовиками термінів «економічна безпека» і «економічна злочинність», зважаючи на те, що період існування органів ЧК припав на перехід внутрішньополітичного курсу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

Історіографія питання почала формуватися ще за радянських часів, коли були зроблені перші спроби узагальнення діяльності ЧК. У сучасній літературі питання боротьби більшовиків з економічними загрозами є предметом дослідження у працях В. Ченцова [1], О. Єпіхіна, О. Мозохіна [2], А. Давидова [3]. Джерельною базою дослідження стали документи ВЧК-ВУЧК, а також ХГЧК, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Держархіву Харківської обл., а також їх публікації. Частина документів вперше вводиться до наукового обігу. Метою цієї статті є вивчення боротьби Надзвичайної комісії зі спекуляцією, на предмет виявлення мотивів більшовицького керівництва, її особливостей під час «воєнного комунізму» та непу, результатів та оцінки репресивної складової у діяльності ЧК щодо соціальної бази спекулянтів.

«Економічна злочинність» окреслювалася в радянському судочинстві термінами «спекуляція» та «посадові злочини», але в цьому випадку мова йде про такий аспект, як використання службового становища особою у діях спекулятивного характеру, наприклад, збут продукції за довільно визначеними цінами за підробленими документами тощо. Стосовно спекуляції, то згідно з декретом Раднаркому РСФРР від 22 липня 1918 р., спекулянтами вважалися особи, які були винні у збуті, скуповуванні або зберіганні з метою збуту продуктів харчування, товарів масового споживання, дорогоцінних металів, цінних паперів, валюти; проводили махінації з продовольчими картками або купонами; не зареєстрували предмети, які мали бути надані на облік державним установам (так звані, «надлишки»); сприяли здійсненню спекулятивних дій (нерідко мова вже йшла про посадовий злочин) [4, 161–163]. Зі встановленням більшовицького режиму в Україні, дія декрету була поширена й на українську територію. Справи зі спекуляції були в компетенції органів ЧК з 1919 до 1922 рр., за винятком короткого проміжку часу з 21 травня до 4 серпня 1919 р.

Близьким до спекуляції було мішечництво – нелегальне постачання продуктами харчування населення міст, що виникло як стихійне явище, у відповідь на загострення продовольчої кризи та товарного голоду [3, 6–7]. Проте, мішечництво не тягло за собою кри-

мінальної відповідальності, на відміну від спекуляції. Це було зумовлено двома головними причинами. По-перше, соціальний склад міщечництва – в більшості селяни, а спекуляції – представники буржуазії. Політика більшовиків була спрямована на знищення «кворожого класу буржуазії» репресивним шляхом, а відносно селян, яких радянське керівництво розглядало як близьку пролетаріату масу, застосовувалась пом'якшена тактика: згідно зі звітами чекістів Харківському губпарткому, міщечників відловлювали у місцях їх скупчення, на вокзалах та стихійних ринках, проводили з ними роз'яснювальну роботу та відпускали додому, попередньо забравши товар [5, 123]. Співробітники ЧК розуміли, що міщечник повернеться знову, але активно не протидіяли цьому. Пояснення цьому, на нашу думку, полягало у важливості міщечництва в процесі виживання міста. В 1918–1919 рр., із 136,6 млн. пуд. хліба, що були доставлені споживачу, 40% (54,4 млн. пуд.) доставлені державою (установами Наркомпроду) і 60% (82,2 млн. пуд.) – нелегальною «вільною торгівлею», тобто міщечниками. Загалом, упродовж 1919–1920 рр. «вільний ринок» задовольняв потреби міського населення у продуктах харчування на дві третини [6, 91]. Своєю чергою, це демонструвало нездатність «воєнного комунізму» подолати соціально-економічну кризу в країні.

Уявлення про боротьбу зі спекуляцією у 1919 р. надають архівні дані. Так, згідно зі щотижневим донесенням від Валківської повітової ЧК, у березні силами повітЧК були затримані 4 спекулянти [7, 11]. На засіданні колегії Валківської ЧК від 19 квітня 1919 р., серед 9 розглянутих справ, одна була проти спекулянта Філоненка, якому призначили штраф у розмірі 10 тис. руб., а у випадку неспроможності його сплатити – ув'язнення терміном на 6 місяців, з виконанням примусових робіт [7, 18]. Згідно зі звітом Валківської повітЧК за квітень 1919 р., серед розглянутих 91 справи, 25 були порушені за обвинуваченням «спекуляція», тобто частка таких справ становила 27% від загальної кількості [7, 43]. У травні комісія розглянула 136 справ, з них 52 справи зі спекуляції, тобто 39% від загальної кількості [7, 102].

З початком 1920 р., коли більшовики остаточно утвердились при владі в Україні, органи ЧК розпочали масштабну кампанію боротьби зі спекуляцією та посадовими злочинами. Справами зі спекуляції та посадових злочинів займалося економічне відділення, що існувало у складі секретно-оперативного відділу. У звіті голови ХГЧК до Цупнадкому робота комісії за першу половину 1920 р. оцінена як організаційна та слабка, не була винятком і робота групи по боротьбі зі спекуляцією та посадовими злочинами [8, 6]. Однак, навіть за цих умов, співробітники групи розробили кілька значних справ, що стосувалися посадових злочинів та спекуляції в радянських державних органах та установах. Так, була порушена справа проти 34 співробітників губернського карного розшуку за фактами систематичного пияцтва та хабарництва, 3 з них засудили до вищої міри покарання – розстрілу [8, 6]. Аналогічні «чистки» були проведені ХГЧК і в інших установах – повітовому розшукові, Центральному Поштово-телеграфному управлінні, губернському відділі охорони здоров'я та Харківському управлінні міліції.

З липня 1920 р., як зазначив у звіті голова ХГЧК, робота групи по боротьбі зі спекуляцією та посадовими злочинами якісно покращилася, при цьому підкреслена роль співробітників Київської ЧК, евакуйованих через польської наступ на Київ, що влилися до складу харківської комісії. Якщо протягом березня-травня 1920 р. група розробила 133 справи, в червні-липні їх

вже було 185 (крім справ, що були направлені на розгляд до інших судових установ), то в серпні – 400 нових справ та 300 перебували у розробці [8, 6]. Кількість справ постійно зростала, що свідчило про цілеспрямовану роботу ХГЧК у цьому напрямі, зокрема на кінець року група звітувала про 1362 розглянуті справи та 1618 заарештованих [8, 7].

У цей період Харківська губЧК розкрила організоване злочинне угруповання серед радянських службовців, чії дії загрожували господарству республіки. Мова йде про справу Залізничного лісозаготівельного комітету. Суть обвинувачення, висунутого 60 особам, полягала у тому, що було організовано вивіз до РСФРР продуктів, отриманих за твердими цінами, за вільними цінами, які в 20–50 раз перевищували тверді. Таким чином, було вивезено 315 вагонів з товарами. Прибуток злочинної групи склав кілька сотень мільйонів рублів [9, 21]. У зв'язку з цією справою, було розкрито ряд злочинів (корупція, зловживання службовим становищем) в інших установах – Головпродукт, Головліском, Губліском тощо. Більшість осіб, що проходили в цій справі, були засуджені до розстрілу, інші – на різні терміни ув'язнення направлені до таборів [10, 123–124].

Восени та в грудні 1920 р. чекісти перейшли до систематичного контролю за господарськими органами – до паливних, постачальних, промислових, адміністративних, транспортних установ були направлені уповноважені від губернської ЧК. Розпочалося ведення обліку «спекулятивного буржуазного елементу» в місті [8, 6]. У проаналізованих протоколах засідань колегії ХГЧК за 1920 р. справ, порушених проти спекулянтів, найбільше – 108, у частковому відношенні це 32% від загальної кількості.

Законом визначалася різна міра покарання за спекуляцію в залежності від масштабів – від виплати штрафу до розстрілу. На практиці ж, як свідчать вивчені протоколи засідань колегії ХГЧК, у більшості випадків, обвинувачені в спекуляції, були ув'язнені до концентраційного табору, терміном від 3–6 місяців – до 1–5 років, чи на «період громадянської війни». У другій половині 1920 р. засуджені направлялися до табору примусової праці. У трьох випадках підсудним був призначений штраф – 200, 250 і 300 тис. руб. Майже у всіх випадках, навіть коли підсудного відпустили чи припиняли справу, опечатане майно у квартирах чи лавках, а також вилучені за обшуку цінності, конфіскувалися [11, 1–5; 12, 19–403].

Соціальною основою спекулянтів вважалася буржуазія – клас, що до революційних подій акумулював найбільші матеріальні цінності. Більшовики розуміли, що скористатися цим ресурсом можливо тільки, якщо представники буржуазії добровільно віддадуть свої статки, оскільки в ході обшуків вдавалося забрати лише частину. Основна маса цінностей перебувала у таємних сховищах. Обвинувачення в спекуляції фактично стало для більшовиків засобом здійснення прихованого економічного грабунку заможних верств населення, а органи ЧК інструментом цієї політики. Інша тактика з вилучення прихованих багатств полягала у тому, що ув'язнених до концентраційного табору могли звільнити, але за умови внесення родичами певної грошової суми (від 100 тис. до 1 млн. руб.), «явки батька заарештованого» (з метою вимагання внесення за сина завдатку) тощо [12, 150–160]. Саме тому більшість обвинувачених у спекуляції осіб опинялася в концтаборі. Іноді така акція носила масовий характер: за умови внесення до ХГЧК у п'ятиденний термін певної суми за ув'язненого (25, 50 або 100 тис. руб.), рішенням спеціальної «трійки» ХГЧК зі звільнення його амні-

стували [12, 271–272]. За один день, таким чином, могли звільнити біля 34 осіб. До масових амністій чекістів також підштовхувала і переважаність місць позбавлення волі, але спочатку людина перевірялася на предмет володіння певними коштами.

«Боротьба зі спекуляцією» приносила свої плоди. За 1920 р. Харківська губЧК, за рахунок конфіскованих цінностей, збрала 78 млн. руб., з яких за рік витрачено 58 млн. Крім цього, до казначейства комісії надійшло 14 млн. контрибуції (збиралася з заможних селян) та штрафних 2,43 млн. руб. [8, 5]. Таким чином, робота групи по боротьбі зі спекуляцією та посадовими злочинами на кінець 1920 р. характеризувалася не лише високою інтенсивністю та ефективністю діяльності, а й проникненням чекістів до радянської управлінської системи, з метою постійного та всеохоплюючого контролю. На V Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся в Харкові у грудні 1920 р., були намічені головні напрями діяльності органів ЧК у 1921 р. – боротьба з «бандитизмом», тобто з повстанським рухом, і боротьба з економічним занепадом, шляхом встановлення контролю органів ЧК над державними господарськими органами для попередження економічних злочинів [13, 71].

З переходом у 1921 р. до нової економічної політики, органи ЧК перейшли від боротьби з посадовими злочинами та спекуляцією за фактами правопорушень до системного контролю за економікою. 25 січня 1921 р., згідно з наказом ВЧК для керівництва боротьбою з будь-якими злочинами, спрямованими на руйнацію радянської економічної моделі, було оголошено створення в системі органів ЧК Економічного управління. На місця ВЧК направила циркуляр, що суттєво розширював повноваження органів ЧК в економіці [1, 261–262]. Цю тенденцію також засвідчив той факт, що це управління перебрало на себе функції Особливої міжвідомчої комісії, яка до початку 1921 р. контролювала народне господарство [2, 59].

У структурі ХГЧК для виконання поставлених вищим чекістським керівництвом завдань було створено економічний підвідділ, кооперативно-продовольчу та виробничо-промислову групи, співробітники яких мали не тільки боротися проти виявлених фактів корупції, зловживання службовим становищем, спекуляції, а й всебічно контролювати діяльність радянських господарських органів, промислових підприємств, кооперативів тощо [8, 20]. Так, у звіті ВУЧК за 1921 р. до VI Всеукраїнського з'їзду Рад, повідомлялось, що співробітники ЧК взяли участь у роботі ряду спеціальних комісій: покращення побуту робітників, впорядкування складської справи в Україні, допомоги голодуючим, обстеження цукрової промисловості, обстеження Криворізького басейну, постачання технічними матеріалами Донбасу тощо, а також проінспектували головні економічні установи республіки [14, 355].

У результаті цих перевірок, 1921 р. Харківською губЧК було здійснено значну кількість операцій у сфері боротьби з економічними злочинами, найбільші з яких – справа «валютчиків», у ході якої затримано кілька груп злочинців (23 особи), які займалися перевезенням валюти до польського кордону, конфісковано 2 фунти золотих речей, золотих монет на 350 руб., 65 діамантів (20 каратів кожен), на 148620 руб. валюти, радянських грошей – 37047452 руб. [8, 65]; справа харчового відділу Державної Ради Народного Господарства: було заарештовано 44 колишніх купців, фабрикантів, дрібних торговців, яким інкримінувалися зловживання з постачанням; справа Гублісу та Губодягу, порушена проти службовців цих відомств [8, 15].

Таким чином, у сфері боротьби з економічною злочинністю можна говорити про два періоди для органів ЧК: перший тривав з 1919 до 1921 р. і відповідав політиці «воєнного комунізму», інший – розпочався із впровадженням непу. Впродовж першого періоду органи ЧК розробляли справи за обвинуваченням у «спекуляції» та «посадових злочинах», а з 1921 р. чекісти намагалися попередити такі злочини шляхом встановлення контролю за радянськими установами та підприємствами, у вигляді обстежень, інспекцій, участі у різноманітних комісіях. Боротьба зі спекуляцією, з одного боку, дійсно сприяла оздоровленню економіки, але також це була форма репресій проти буржуазії – стану, що до початку революції акумулював найбільші матеріальні цінності. Покарання для спекулянтів обов'язково передбачало конфіскацію майна, хоча звільнення з місць позбавлення волі було можливим за умови сплати штрафу чи контрибуції. Це дозволяло забезпечити додаткові надходження до бюджету, але найголовніше, з погляду більшовиків, – це сприяло знищенню буржуазії як класу.

1. Ченцов В.В. *Політичні репресії в радянській Україні в 20-і рр.* – Тернопіль, 2000.
2. Епихин А., Мозохин О. *ВЧК-ГПУ в борьбе с коррупцией в годы новой экономической политики (1921–1928).* – М., 2007.
3. Давидов А.Ю. *Мешочники и диктатура в России. 1917–1921 гг.* – СПб., 2007.
4. *Истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии 1917–1921 гг.: Сб. док. и мат.* – М., 1958.
5. *Держархів Харківської обл. (далі – ДАХО), ф. П-1, оп. 1, спр. 636.*
6. Пионковский А.А. *Советское уголовное право. – Т. 2: Особенная часть.* – М.; Л., 1928.
7. *ДАХО, ф. Р-89, оп.1, спр. 60.*
8. *ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 290.*
9. *Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнарком Украины за 1920 г. К 5-му Всеукраїнському Съезду Советов.* – Х., 1921.
10. *Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф-1, оп. 20, спр. 192.*
11. *ДАХО, ф. Р-1872, оп. 1, спр. 16.*
12. *ДАХО, ф. Р-1786, оп. 4, спр. 8.*
13. *ВУНК в 1921 р. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1995. – №1–2.
14. *На защите революции. Из истории Всеукраїнской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: Сб. док. и мат.* – К., 1971.

Trush S.M. *Cheka's struggle against economic crime in the 1919th–1922ths (Based on the Kharkiv provincial emergency committee).* The paper is devoted to the problem of Cheka's struggle against economic crime. It was established that, despite the positive effects of economic recovery, repressive component in order to rob the population was prevailed.

Key words: the Extraordinary Commission, economic crime, speculation, repression.

С. В. Корновенко

СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР ПЕРЕХОДУ ДО НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921 р.)

Статтю присвячено вивченню нової економічної політики. Автором, на основі аналізу розсекречених матеріалів, розкрито високий ступінь суспільно-політичної активності українського селянства на початку 1920-х рр. Висвітлено, що селянство України не було задоволено політикою «воєнного комунізму». Активна антирадянська позиція селянства зумовила перегляд більшовиками доктринальних засад марксизму, зокрема соціально-економічного складника. Перехід до нової економічної політики відбувся завдяки тому, що селянство створило реальну загрозу більшовикам із утримання ними влади.

Ключові слова: нова економічна політика, українське селянство, суспільно-політична активність селянства, Україна.